

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Олег Воронко

●

ДИНАМІКА ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ І ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Демографічна криза, яка характеризує українське суспільство щонайменше останні десять років, а за своїми витоками має ще тривалішу історію, продовжує здійснювати свій негативний вплив на тенденції розвитку незалежної держави. Фактично країна стає заручницею ситуації, коли відтворення її демографічного потенціалу не відбувається у належному обсязі і не має необхідної якості. Населення не тільки зменшилося чисельно, але й втратило свої якісні показники: погіршився стан соціально - економічних його характеристик, визріла криза здоров'я, відбулося різке постаріння¹. Чернігівська область за всіма демографічними показниками, аж до останніх декількох років, мала найкризовішу ситуацію в Україні. Отже, актуальність вивчення проблематики є очевидною як в республіканському, так і в регіональному розрізах.

Вивчення демографічних процесів у загальноукраїнському масштабі вже ініціюється дослідницькими колективами провідних наукових установ. Перша фундаментальна праця вийшла друком у 2001р. Вона написана співробітниками відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України під керівництвом проф. В. С. Стешенко². Це видання тематично розвиває проблемно споріднені дослідження, які проводилися відділом демографії ще за радянських часів³. На жаль, під час підготовки монографії до публікації авторський колектив ще не мав можливості аналізувати дані Всеукраїнського перепису населення, основні підсумки якого були видані протягом 2002 - 2004 рр.

Наступний вагомий дослідницький крок у напрямку реалізації демографічної тематики було зроблено лише у 2004 р. Спільними зусиллями колективу науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України і фахівців Державного комітету статистики України було підготовлене наукове видання «Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти»⁴. Окремий розділ праці містить характеристику населення України у світі перепису. Однак регіональні особливості в тексті виокремлюються передусім ілюстративно, не формуючись у цілісну картину. По обласному аналізу бракує й динамічності. Втім обидві названі колективні монографії можуть слугувати методологічною і методичною базою подальших комплексних демографічних досліджень.

Хронологічні межі запропонованої наукової розвідки відповідають рокам

проведення Всесоюзного 1989 р. та Всеукраїнського 2001 р. переписів населення. Підсумки названих переписів є виключно важливим джерелом для вивчення демосоціальних процесів, які відбулися в Україні за роки її незалежності. Саме порівняння статистичних відомостей цих двох, етапних для республіки, переписів населення, на думку фахівців, надає «ексклюзивну» можливість прослідкувати суспільні трансформації «останнього десятиріччя крізь призму соціально - демографічної будови суспільства»⁵. Стаття логічно продовжуватиме попередні дослідження автора у напрямку вивчення соціально - демографічної⁶ та етнодемографічної⁷ проблематики щодо сучасної Чернігівщини.

Загальна чисельність постійного населення України, за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р., становила 48240,9 тис. осіб, у тому числі в Чернігівській області мешкало 1236,1 тис. осіб (2,6% від загальнореспубліканського показника). Далі порівняємо: за даними Всесоюзного перепису 1989 р., в УРСР постійно проживало 51452 тис. осіб, а на Чернігівщині цей показник дорівнював 1412,8 тис. осіб. Отже, щодо України в цілому населення зменшилося майже на 3,2 млн. осіб (або на 6,3%), щодо Чернігівської області - на 176,7 тис. осіб (відповідно на 12,6%). З'ясовується, що Чернігівщина вдвічі «випереджала» республіку за темпами скорочення чисельності населення. Слід враховувати й те, що фактично, чисельність жителів країни стала навіть меншою, ніж була у 1979 р., коли в УРСР мешкало 49609,3 тис. осіб⁸. Область також дублює загальнореспубліканську тенденцію - у 1979 р. в ній проживало 1501,9 тис. осіб⁹. Ці показники є ще красномовнішими: в регіоні депопуляція почалася набагато раніше, ніж в країні, а її республіканський відносний показник досяг рівня обласного лише через 10 років (на Чернігівщині ще в період з 1979 по 1989 рр. чисельність населення зменшилася на 5,9%). Витоки такої ситуації слід шукати в тенденціях урбанізаційних процесів.

Міське населення країни за характером депопуляції відрізняється від сільського¹⁰. В Україні у 2001р. нараховувалось 32574,4 тис. жителів міст, що становило 106,8% по відношенню до 1979 та лише 94,2% щодо показника 1989 р. В Чернігівській області - 727,2 тис. городян і 109,3% та 96,2% відповідно. Отже, 90-і рр. відзначилися депопуляцією в містах, в області вона відбувалася дещо повільніше. Однак Чернігівщина - це аграрний регіон, в якому питома вага сільських жителів була набагато більшою, ніж у республіці в цілому. В Україні сільське населення має тривалішу історію свого чисельного зменшення: в республіці, за даними перепису 2001 р., було 15882,7 тис. мешканців (щодо показника 1979р. їх кількість зменшилася до 82,5%, а щодо 1989р. - до 92,8%), в області - відповідно 518,1 тис. осіб (61,9% та 78,5%). Тому слід погодитися з наступним твердженням провідних демографів: «У селах України депопуляція почалась у 1979р. і в 1990р. охопила населення всіх її областей, тобто від початку цього процесу до переходу на все сільське населення минуло 20 років. У міських поселеннях це відбулося за значно коротший період: почавшись у 1992 р., депопуляція стала характерною для всіх областей України у 2000 р. При цьому і зараз інтенсивність природного зменшення сільського населення значно вища, ніж міського»¹¹.

У контексті вищесказаного не дивним вбачається те, що питома вага сільських жителів у складі мешканців республіки за останні 20-25 років безперервно скорочувалась: 1979 р. - 38,7%, 1989 р. - 33,1%, 2001 р. - 32,8%, а міського зростала: 1979 р. - 61,3%, 1989 р. - 66,9%, 2001 р. - 67,2%. У Чернігівській області означена полярність ще більше виражена: сільське населення скорочувало свою відносну чисельність у такій послідовності: 1979 р. - 55,7%, 1989 р. - 46,3%, 2001 р. - 41,6%, а міське - відповідно збільшувало: 1979 р. - 44,3%, 1989 р. - 53,7, 2001 р. - 58,4%. Менша контрастність розриву між міськими і сільськими показниками тут зумовлюється переважаючою аграрною специфікою економічної діяльності регіону. Зростання ж питомої ваги міських жителів як в країні в цілому, так і в області пов'язується з міграційним припливом сільських мешканців до міст. Хоча в останні

роки цей процес значно уповільнився, тривалий час за умов тотальної депопуляції він забезпечував приріст питомої ваги міського населення в республіканському і регіональному розрізах.

Початок XXI ст., як і попередні роки, характеризувався процесом депопуляції у країні і в області. Внаслідок стрімкого падіння народжуваності з 13,3 народженого на 1000 населення у 1989 р. до 7,7 у 2001 р. за 12 років частка дітей віком до 16 років у загальній чисельності населення України зменшилася з 23% до 18%. При цьому в міських поселеннях питома вага дітей скорочувалася вчетверо інтенсивніше. Ще прикрішим є показник щодо Чернігівщини. Область мала найнижчий рівень народжуваності, який є вдвічі меншим за загальнодержавний¹². Значніші темпи старіння міського населення характеризували й Чернігівську область. Якщо раніше рівень народжуваності був вищим у міських населених пунктах, то у 2001 р. він зрівнявся із сільськими показниками.

Найнебезпечнішим є зростання рівня смертності жителів Чернігівщини. Тільки за 2000 р. цей показник зріс на 3,7% і становив 19,7 померлого у розрахунку на 1000 жителів¹³, у 2002 р. показник досяг позначки 20 померлих на 1000 жителів, що було найвищим відповідним показником по республіці. Як і в Україні загалом, на Чернігівщині у 2002 р. рівень смертності мав удвічі вищий показник у сільській місцевості, ніж у міських населених пунктах (27,8% та 15,4% відповідно)¹⁴. Дається взнаки те, що частка осіб похилого віку (60 років і старші) в селах України була майже в 1,4 раза вищою, ніж у містах (28,6% у співвідношенні до 21,5%). Щодо Чернігівської області, то аналогічне переважає є ще переконливішим - удвічі (41,6% та 20,9% відповідно). Однак, незважаючи на традиційні соціобіологічні процеси й чинники, ситуація в перспективі може змінитися не на користь міст. Рівень смертності міського населення може стати переважаючим за рахунок зростання смертності серед осіб працездатного віку. Саме стрімке падіння народжуваності і зростання смертності населення у працездатному віці передусім і призвели до постаріння населення.

Для визначення стану розвитку старіння населення України скористаємося шкалою Е. Роскета¹⁵. В 2001 р. чисельність жителів України віком від 60 років і більше становила 11492,8 тис. осіб. Отже, згідно з формулою, коефіцієнт співвідношення кількості осіб цього віку і загальної чисельності населення дорівнював: $K = (11492,8 * 100\%) : 48240 = 23,8\%$ ¹⁶. Критичний коефіцієнт становить 8,7%. Оскільки отриманий результат значно вищий, то подібний демографічний стан сучасного українського суспільства характеризується як «демографічна старість»¹⁷. По Чернігівщині показник коефіцієнта ще сумніший - 29,6%¹⁸. Слід зазначити, що менше ніж за рік, а саме з 1 січня по 5 грудня 2001 р. (дата проведення перепису), вказані коефіцієнти зменшилися: щодо України на 2%, щодо області - на 5,9%. Втім про поліпшення демографічної ситуації це ще не свідчить. Враховуючи динаміку показників смертності і народжуваності, наведену вище, означена тенденція, вірогідно, пояснюється перерозподілом рівнів смертності у напрямку її зростання у старших вікових групах.

За офіційними розрахунками, середній вік мешканців Чернігівщини на початок 2001 р. становив 41,5 року (у міських поселеннях - 38 років, у сільській місцевості - 46, 4 року)¹⁹. Це «найстаріше» населення в Україні (у порівнянні з усіма іншими областями). Відповідний середній показник по республіці - 38,5 року. Більшість розвинених країн також характеризується процесом постаріння. Однак він супроводжується не тільки зниженням народжуваності, але й зменшенням смертності. Як наслідок, збільшується тривалість життя. Щодо України і Чернігівщини, то постаріння населення аж ніяк не свідчить про збільшення тривалості життя.

Суто демографічні втрати супроводжуються й соціально-демографічним дисбалансом. Стосується це й міграційних процесів. Для республіки дуже відчутними є міграційні зрушення, що спричиняють за умов наявності негативного

сальдо ще швидші темпи скорочення чисельності наявного і постійного населення. Це також призводить до зменшення чисельності працездатного населення. Зокрема, в Чернігівській області 64%²⁰ від міграційного скорочення населення у 2000 р. становили особи працездатного віку. До того ж на 2002 р. усі регіони України, за винятком Харківської області, м. Києва та Севастопольської міської ради, мали від'ємне сальдо міграції²¹. Позбавлення республіки і регіонів власного потенціалу трудових ресурсів ще більше ускладнює подолання демографічної кризи шляхом усунення соціально-економічних перешкод у розвитку суспільства.

«Наочним посібником» у вивченні процесу депопуляції можуть слугувати статево-вікові «піраміди» населення України і Чернігівської області, побудовані за даними Всесоюзного перепису 1989 р. і Всеукраїнського перепису 2001 р. Діаграми, побудовані за підсумками перепису 1989 р., засвідчують наявність стаціонарного типу статево-вікової структури населення республіки і регіону. На них, зокрема, відбилися сплески народжуваності у 1983 і 1986 рр., які позначилися на розширенні основи пірамід. Однак піраміди, побудовані за даними перепису 2001 р., засвідчили перехід України та Чернігівської області до регресивної вікової структури (піраміди являють собою фігури з вузькими основами та непропорційно великими верхніми частинами). Нерівні грані пірамід відображають суттєві зміни у характері приросту та зменшення населення. Зокрема, по контурах чітко помітні сліди різкого скорочення народжуваності в період голодомору 1932-1933 рр., роки Другої світової війни, а також наслідки втрат чоловіків у воєнні роки. Значне переважання кількості жінок над кількістю чоловіків у вікових групах від 77 років і старше викликане як загибеллю чоловіків у роки війни, так і вищою їх смертністю в мирні часи.

Крім цього, на пірамідах також можна побачити «демографічне відлуння» зниження народжуваності, котре простежується через покоління: так, народжені у 1943-1945 рр. по досягненні репродуктивного віку народили відносно меншу кількість дітей (у 2001 р. їх дітям було 32-34 роки), ніж попередні і наступні покоління. Статево-вікова піраміда 2001 р. також наочно ілюструє сплески народжуваності: у 1937 р. (що, вочевидь, було зумовлено заборонами абортів у 1936 р.), у 1949 р. (внаслідок так званого «компенсаційного періоду») і знову-таки у 1983 і 1986 рр. (що передусім було пов'язано із підвищенням матеріальної допомоги сім'ям, які мають дітей).

У цілому, порівняння пірамід 1989 і 2001 рр. свідчить про чітко виражену тенденцію депопуляції в Україні і Чернігівській області. Причини такого становища загальновідомі і науково визначені: соціально-економічні та екологічні проблеми безпосередньо призводять до падіння народжуваності і зростання смертності населення як республіки, так і регіону. До того ж по багатьох соціально-економічних показниках, що так чи інакше впливають на демографічні процеси, Чернігівщина посідає далеко не передові позиції.

Розвиток демографічних процесів зумовлюється багатьма факторами, серед яких найважливішим вбачається стан здоров'я населення. Цей феномен безпосередньо впливає не лише на окремих індивідів, а й на суспільство в цілому. При цьому формуюча якість здоров'я людинності настільки впливова, що відіграє найвідчутнішу сутнісну роль, має глибинне внутрішнє значення і вплив на різні сторони життєдіяльності суспільства²². Стан здоров'я населення визначає, зрештою, його життєздатність.

Сучасний етап розвитку демографічної кризи характеризується вкрай негативними рисами саме внаслідок поєднання депопуляції населення з глибинними порушеннями базової якості стабільної демографічної ситуації - здоров'я населення. Спектр впливовості погіршення якості населення на демографічні перспективи є багаторівневим: поширення інфекційних хвороб, зростання патологій не лише призводять до інвалідизації, а й до зменшення репродуктивних характеристик і, як наслідок, падіння показників народжуваності. Безумовно, такий тотальний наступ

на демографічне благополуччя має значний перспективний резонанс, котрий надає демографічній кризі довготривалого і комплексного характеру.

З кінця 80-х років помітно збільшилась поширеність різноманітних патологій серед населення України. Якщо, наприклад, за 1980-1989 рр. загальна захворюваність населення підвищилась більше ніж на 12%, то лише за перші чотири наступні роки (1990-1993 рр.) - ще на 11%, а у 1994-2000 рр. темпи її приросту становили у цілому понад 20% ²³. Не винятком залишається і Чернігівська область, де протягом 1995-2001р р. спостерігались ідентичні темпи зростання загальної захворюваності. У 2002 р. аналогічний показник у регіоні зменшився до 2,5% ²⁴, однак це ще не свідчить про оптимізацію ситуації. Відчутне зростання загальної захворюваності населення України було зафіксоване на початку 90-х р р. і спостерігалось за такими класами патологій, як хвороби крові й кровотворних органів, захворювання ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету, хвороби системи кровообігу, патології органів травлення.

Означена тенденція триває і нині. Зокрема, по Чернігівщині за період з 1995 по 2002 рр. захворюваність населення зросла на 6,7%. Наступні два роки дали зменшення на 4,3%. Однак це не переконує у поліпшенні ситуації: упродовж 2002 р. у лікарняні заклади було госпіталізовано 298,9 тис. осіб, що на 1% більше, ніж у 2001 р. Щодо захворюваності за класами хвороб, то підкреслимо, що загальнореспубліканські тенденції цілком підтверджуються. В області за період з 1995 по 2002 рр. найстрімкішими темпами вона зростала у такій послідовності: хвороби ендокринної системи, порушення обміну речовин - на 78,8%, хвороби сечостатевої системи - на 35,9%, новоутворення - на 33,4%, хвороби системи кровообігу - на 22,2%. Зазначимо, що за цими класами хвороб максимум темпів захворюваності припадав на 2000 р., але дані за 2002 р. переконливо свідчать: соціально-економічна та екологічна кризи продовжують спричиняти сплеск захворюваності за найвразливішими до цих факторів класами хвороб.

Серед інфекційних патологій найвищою є захворюваність на грип і гострі респіраторні інфекції, вітряну віспу, краснуху, гострі кишкові інфекції, епідемічний паротит і вірусний гепатит. Крім того, значний вплив на стан здоров'я населення України нині справляють туберкульоз, інфекції, що передаються статевим шляхом, зокрема ВІЛ/СНІД. У середині 90-х рр. порівняно з докризовим періодом відбувся нечуваний сплеск захворюваності населення на дифтерію, вірусний гепатит, холеру. В останні ж роки спостерігається певне підвищення захворюваності на такі види інфекційної патології, як гострі кишкові інфекції, грип та інфекції верхніх дихальних шляхів, скарлатина, вітряна віспа (особливо у дітей) та ін.

Тривала соціально-демографічна депресія ініціювала схильність населення до хвороб нервової та серцево-судинної систем. Ще одним патологічним наслідком негативних суспільних процесів стало поширення наркоманії, токсикоманії тощо. «Комбіноване і тим багаторазово підсилене «екологічне навантаження» на здоров'я людинності в Україні сприяє зростанню частоти алергічних реакцій, зниженню імунобіологічної реактивності організму, порушенню функцій ендокринної системи, підвищенню ризику виникнення онкопатології» ²⁵.

Демографічне дослідження передбачає вивчення ситуації з урахуванням статеві-вікового критерію. У такому контексті особливе занепокоєння викликає підвищена хворобливість дітей в сучасній Україні в цілому, і в Чернігівській області зокрема. Рівень первинної захворюваності дітей стало перевищує показник для дорослих і формується на тлі більшої уразливості дітей. У числі патологій, поширеність яких серед дітей України відчутно зросла за останні десять років, виділяються хвороби крові й кровотворних органів (більше ніж у 2,5 разу), новоутворення і захворювання сечостатевої системи (більше ніж удвічі), хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини (майже вдвічі), вроджені аномалії та патології системи кровообігу (на 4/5) ²⁶.

Майже така сама ситуація спостерігається і в Чернігівській області: у числі

патологій, поширеність яких серед дітей Чернігівщини відчутно зросла за останні сім років (1995-2002 рр.), переважають новоутворення і захворювання сечостатевої системи (на 21,7%), вроджені аномалії та патології системи кровообігу (на 10,4%) тощо. Хоча показники щодо деяких хвороб зменшилися, це все одно не покращує загальну картину.

Загальна захворюваність підлітків (15-17 років) лише за останнє п'ятиріччя (у 2000 р. порівняно з 1995 р.) зросла майже на 35%. Аналогічну тенденцію у 1995-2002 рр. мала й Чернігівська область - 34,5%. При цьому найістотніше вона підвищилася за такими класами хвороб, як новоутворення, патології крові та кровотворних органів, ендокринні розлади, захворювання кістково-м'язової системи і сполучної тканини, а також сечостатевої системи. Непривабливою ознакою сьогодення є й швидке зростання захворюваності підлітків на венеричні хвороби, наркоманію та токсикоманію.

Найважливішим, а відтепер і найактуальнішим завданням для сучасного українського суспільства (зрештою пріоритетність цього завдання притаманна будь-якому суспільству) є забезпечення «здорового старту в житті дитини»²⁷. Першочерговим повинно стати надання наймолодшим віковим групам гарантій високоякісного медичного обслуговування (починаючи з пологових будинків). Слід враховувати, що навіть категорія новонароджених характеризується зростаючою захворюваністю. Середньорічний темп приросту захворюваності новонароджених (які при народженні мали вагу 1000 грамів і більше) становив в Україні у досліджуваній період понад 6,5%, в результаті вона збільшилася за останні десять років мало не вдвічі і становила в 2000 р. понад 272 випадків у розрахунку на 1000 живонароджених.

Найшвидшими темпами зростали показники захворюваності за класом патологічних станів перинатального періоду. Важливо відмітити, що ситуація в регіональному розрізі відповідає загальнореспубліканським тенденціям. У 2003 р. в Чернігівській області з числа померлих діти віком до 1 року становили 0,4%, рівень їх смертності за рік зменшився на 6,4% і сягав 10,3 померлого немовля на 1000 народжених живими²⁸. Для порівняння - за один рік, з 1994 по 1995 рр., цей показник зріс на 2,3 пункта і досяг позначки в 15,1 померлого немовляти на 1000 народжених²⁹. Однак враховуючи низький рівень медичного обслуговування у пологових закладах, які не забезпечені сучасною медичною апаратурою, що викликає неможливість вчасного діагностування патологій і їх лікування, ситуація залишається надзвичайно критичною.

При цьому основними причинами дитячої смертності залишаються стани, що виникають у перинатальному періоді: по області у 2003 р. вони спричинили смерть 45,6% померлих немовлят, та вроджені аномалії - 21,1% відповідно. Порівняно з 2002 р. частка перших зросла на 9,8 %, а частка других скоротилася на 7,3 %. Значно зменшилася частка дітей віком до 1 року, які загинули внаслідок неприродних причин смерті (5,6% проти 11,6%). Такі показники поки що не є підставами для висновків щодо оптимізації ситуації за останній рік. Вони передусім підтверджують загальнореспубліканські тенденції, які, на превеликий жаль, залишаються негативними.

Тривожним фактором є також збільшення частки недоношених дітей - у межах 4,6-5,2% від загальної чисельності новонароджених протягом 1996-2000 рр. За умов наявності нормальних (за світовими вимогами і показниками) медико-соціальних особливостей ситуацію можна було б стабілізувати. Однак соціально-економічні умови в Україні не дозволяють цього зробити.

Слід пам'ятати, що «несприятливі зрушення в стані успадкованого здоров'я дітей тісно корелюють з погіршенням здоров'я наявних поколінь батьків»³⁰. У такому контексті особливу роль відіграє стан загального й репродуктивного здоров'я жінок, як вирішального фактору формування здоров'я майбутніх поколінь. Песимістичність прогнозів в означеному демографічному напрямку щодо України

очевидна внаслідок таких негативних тенденцій: надзвичайно висока частка ускладнень при пологах (нормальні пологи трапляються в одному випадку з трьох, і ситуація продовжує погіршуватися); зростання частки невиношувань вагітностей, значний рівень бездітності, зростання гінекологічних захворювань (і серед дівчат підліткового віку). Окрему і найнеприйнятнішу з духовно-психологічного аспекту форму переривання вагітності становлять аборти (фактично - вбивства плоду), чисельність яких теж зростає.

Усі ці вкрай негативні явища призводять до того, що «останніми роками в Україні щорічно народжується 385 (2000 р.) - 420 (1998 р.) тис. дітей, і при цьому ще близько 33-37 тис. жінок не виношують вагітності... Невиношування і безпліддя, а крім того, штучні аборти, що часто їх спричиняють, зумовлюють значні демографічні втрати народженими»³¹. Показник частоти штучних абортів в Україні у 1999 р. становив 36,7 на 1000 жінок дітородного віку, у 2000 р. - 32,1 і, незважаючи на помітне зменшення цього показника у 90-і рр., все ж залишався майже вдвічі вищим, ніж у США, втричі - ніж у Франції, майже вп'ятеро - ніж у Канаді і більше, ніж в 7 разів - ніж у Нідерландах.

Саме аборти є основною причиною материнської смертності, він же разом із запальними захворюваннями статевих органів спричиняє і безпліддя серед українських жінок³². Як вже зазначалося, криза в суспільстві супроводжується зростанням чисельності надто ранніх вагітностей і абортів, а також сплеском хвороб, що передаються статевим шляхом³³. «Оціночна кількість безплідних подружніх пар в Україні нині становить близько 1 млн.»³⁴. Отже, демографічні перспективи у країні є далекими від райдужних.

Статистичні показники по Чернігівській області теж дуже песимістичні. Кількість абортів по Чернігівщині коливалася в останні роки від показника 120,5 (враховані тільки аборти при ранніх строках вагітності) на 100 пологів (включаючи мертвонароджених) у 2002 р. до 159,6 на 100 пологів у 2000 р.³⁵. Безпосередньо в обласному центрі аналогічний показник варіював у таких межах: від 216,5 аборта у 2002 р. до 270,8 - у 2000 р., тобто аборти в 2,2-2,7 разу перевищували народжуваність. У 2000 - 2001 рр. у половині районів області показник абортів перевищував показник пологів. Якщо додати до цих показників кількість абортів на різних стадіях вагітності і абортів, проведених поза лікарнями, а також враховувати мертвонароджених, то ситуація ще більше погіршиться.

Надзвичайно гостро в області стоїть проблема розповсюдження соціально-небезпечних хвороб серед дітей і жінок: туберкульозу, венеричних, ВІЛ та СНІД, розладів психіки та поведінки через вживання психоактивних речовин. Так, якщо на кінець 2000 р. на обліку у медичних закладах області перебувало 9 ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД неповнолітніх та 76 жінок, то на кінець 2002 р. їх нараховувалося, відповідно, 23 і 143, тобто у 2,6 та 1,9 разу більше³⁶. Переважна більшість жінок була інфікована внаслідок вживання наркотиків шляхом ін'єкцій і практично усі діти - від ВІЛ-інфікованих матерів.

Отже, простежується чітка ланцюгова реакція: суспільна криза визначає здоров'я батьків, яке безпосередньо формує здоров'я дітей. Вища інтенсивність зростання захворюваності на ВІЛ та СНІД серед дітей - страшний результат впливу усього комплексу негативних суспільно-економічних факторів, які призводять до резонансного ефекту: здоров'я демографічного потенціалу невдовзі визначить подальші негативні перспективи розвитку суспільства. Тільки негайні зважені і науково обгрунтовані кроки уряду країни у напрямку оптимізації демографічної політики дозволять стабілізувати ситуацію в країні та її регіонах.

Джерела та література:

1 Див. про це докладно: Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред.. В. Стешенко. - К., 2001. - С. 159 - 222.

2 Демографічна криза в Україні...

3 Демографическое развитие Украинской ССР (1959 - 1970 гг.). - К., 1977;

- 4 Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Наук. ред. акад. Кураса І. Ф., акад. Пирожкова С. І. - К., 2004. 5 Назв. праця. - С. 424.
- 6 Воронко О. Основні аспекти сучасного соціально - демографічного розвитку Чернігівської області у контексті загальнодержавних тенденцій // Сіверянський літопис. - 2002. - № 5. - С. 63 -66.
- 7 Воронко О. Динаміка сучасних етнодемографічних процесів у Чернігівській області у контексті загальнодержавних тенденцій // Сіверянський літопис. - 2004. - № 5 - 6. - С. 48 - 51.
- 8 Социальная и профессионально-отраслевая структура населения Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). - К., 1981. - С. 7.
- 9 Там же. - С. 12.
- 10 Наступні показники наведені автором за: Кількість та територіальне розміщення населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. - С. 33-36.
- 11 Демографічна криза в Україні... - С. 351-352.
- 12 Див.: Трудові ресурси Чернігівської області та їх використання в 2000 році. - Чернігів, 2001. - С. 4.
- 13 Див.: Трудові ресурси Чернігівської області... - С. 4-5.
- 14 Український демографічний щорічник. 2002 р. - К., 2003. - С. 79, 93.
- 15 Див. працю польського демографа Е.Росета «Процесс старения населения». (М., 1968. - С. 14-28).
- 16 Розраховано автором за: Статеві-віковий склад населення України за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. - К., 2002. - С. 13, 18-21.
- 17 Див. детальніше: Статистика населения с основами демографии. - М., 1990. - С. 84-85.
- 18 Розраховано автором за: Статеві-віковий склад населення України за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. - С. 318-321.
- 19 Див.: Трудові ресурси Чернігівської області... - С. 4.
- 20 Там же.
- 21 Населення України, 2002 рік. - К., 2003. - С. 283.
- 22 Демографічна криза в Україні... - С. 188.
- 23 Там же. - С. 192.
- 24 Наступні показники по Чернігівській області розраховані автором за: Діти, жінки та сім'я у Чернігівській області. - Чернігів, - С. 77-78.
- 25 Демографічна криза в Україні... - С. 196.
- 26 Там же. - С. 197.
- 27 Там же. - С. 199.
- 28 Соціально-економічне становище в Чернігівській області. 2003 р. - Чернігів, 2004. - С. 40.
- 29 Населення Чернігівської області 1995. Демографічний щорічник. - Чернігів, 1996. - С. 121.
- 30 Демографічна криза в Україні... - С. 200.
- 31 Там же. - С. 201.
- 32 Здоров'я дітей та жінок України. - К., 1997. - С. 66-71.
- 33 Репродуктивне та статеве здоров'я підлітків в Україні. (Статистичний аналіз). - К., 1999. - С. 70.
- 34 Демографічна криза в Україні... - С. 202.
- 35 Діти, жінки та сім'я у Чернігівській області. - Чернігів, 2002. - С. 80.
- 36 Там же. - С. 73.

Інга СУББОТІНА

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТІВ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1959 - 2001 рр.

Переписи населення - це основне джерело комплексних відомостей про населення. За визначенням Статистичної комісії ООН, перепис населення являє собою єдиний процес збору, узагальнення, оцінки, аналізу і публікації або розповсюдження іншим способом

демографічних, економічних і соціальних даних, які за станом на певний час мають відношення до всіх осіб в країні або чітко обмеженої частини країни.¹ Цінність переписів полягає в тому, що вони охоплюють усіх без винятку жителів країни та надають докладну і точну інформацію, що стосується демографічних, економічних, освітніх та інших ознак населення.

Метою написання статті є дослідження організаційних заходів та програмних розробок сучасних вітчизняних переписів населення для усвідомлення основних дослідницьких напрямів реалізації їх джерелознавчого потенціалу. Безперечно, історіографічна традиція щодо вивчення проблем народонаселення характеризується сталістю і багатогранністю². Однак дослідження особливостей проведення і структурних аспектів переписів населення в цілому не є фундаментальним і лише частково компенсується виданням збірників статей.³ Найзмістовніші з існуючих наукових розвідок будуть згадуватися в міру необхідності.

Нагальним вбачається здійснення порівняльної характеристики програмних положень всесоюзних і Всеукраїнського переписів населення. Важливим дослідницьким кроком в означеному напрямку слід вважати появу наукового видання «Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти»⁴. Втім, незважаючи на докладність вивчення цілого переліку соціально-демографічних та етнічних питань у світлі перепису, характеристика історії проведення вітчизняних переписів та їх аналіз як джерел статистичних даних здійснені лише оглядово. Дослідницький акцент в означеному аспекті зроблено на презентації Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Не відрізняється ретроспективним джерелознавчим аналізом і навчальний посібник «Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація»⁵. Також виключно епізодично згадується досліджувана проблематика в науковій праці «Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії»⁶. Отже, обґрунтованою є необхідність поглиблення вивчення означеної тематики.

Відмітною особливістю сучасних переписів населення є охоплення всієї території країни, єдність програми, індивідуалізація їх відомостей, принцип самовизначення та централізації⁷. Для того, щоб отримати порівнювані дані, переписи повинні проводитись через рівні проміжки часу (через п'ять або десять років). На думку багатьох вчених, десятилітній інтервал часу є максимальним для проведення переписів, і його дотримання дозволяє одержати набагато цінніші дані, ніж дані переписів, які проводяться епізодично, від випадку до випадку⁸. Згідно з рекомендаціями ООН, національні переписи бажано проводити у роки, які закінчуються на «0» або близьку до нього цифру⁹, виконання цієї вимоги дає можливість отримати дані, які можуть порівнюватися з даними інших держав.

Протягом ХХ ст. було проведено сім всесоюзних переписів населення (1926, 1937 - матеріали якого визнані «дефективними», 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.). Незважаючи на те, що в Радянській державі приділялось багато уваги організації і проведенню переписів, принцип періодичності проведення не завжди дотримувався. Найчастіше це залежало від бажання приховати події, які спричиняли зменшення населення. Найтрагічнішими сторінками історії радянських переписів були 30-і рр. Проведення перепису населення в цей час відкладалось декілька разів: спочатку внаслідок голодомору 1931-1933 рр., масштаби якого намагалися замовчати, потім у зв'язку з необхідністю виправити «недоліки» перепису 1937 р., результати якого розійшлися зі зробленими попередніми оцінками. Оскільки організація перепису 1937 р. була визнана незадовільною, а самі організатори оголошені ворогами народу, повторне проведення перепису населення було перенесене на 17 січня 1939 р. Внаслідок того, що перепис 1939 р. проводився за надзвичайно складних і навіть небезпечних умов, а його організатори постійно перебували під страхом арешту, деякі дослідники вважають результати перепису завищеними¹⁰. Друга світова війна перервала діяльність по розробці результатів перепису 1939 р., підсумки якого так і не були повністю опубліковані.

Наступний перепис населення був проведений лише через 20 років (15 січня 1959 р.). Такий великий розрив між переписами був зумовлений не лише об'єктивними економічними труднощами, які спіткали країну в післявоєнні часи, а й небажанням привертати увагу до величезних втрат населення в роки війни. В подальшому переписи населення проводились більш-менш регулярно. Лише запланований у 1969 р. перепис

населення був відкладений на один рік і розпочався 15 січня 1970 р. Переписи 1979 та 1989 рр. проводились згідно зі встановленими графіками за станом на 17 та 12 січня відповідно, але збої періодичності проведення попередніх переписів призвели до того, що протягом ХХ ст. лише раз було дотримано запланованого десятилітнього міжпереписного інтервалу.

На жаль, недостатній досвід самостійного проведення переписів республіканськими статистичними органами в минулому, а головне - відсутність необхідних бюджетних коштів зробили неможливим своєчасне проведення і першого Всеукраїнського перепису населення, термін здійснення якого був перенесений з січня 1999 р. на 15 грудня 2001 р.

Організація та проведення переписів населення є завданням органів державної статистики. За радянських часів безпосереднім виконавцем робіт, пов'язаних з організацією переписів, було управління Всесоюзного перепису населення (Управління переписів і обстежень населення), створене при ЦСУ СРСР. У ЦСУ союзних республік і статуправліннях АРСР, країв, областей, міст за організацію і якість робіт, пов'язаних з переписом, відповідали відділи переписів населення (щодо РРФСР - управління переписів та обстежень населення)¹¹. В Україні, згідно з постановою Кабінету Міністрів, відповідальність за підготовку, проведення і розробку матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. покладалась на Держкомстат України та органи державної статистики в АР Крим, областях, районах та містах¹².

Переписи населення є найкрупнішим і найскладнішим видом статистичних робіт, який потребує ретельної підготовки та організованості. Підготовка до переписів проводиться впродовж декількох років і включає цілий ряд підготовчих робіт: складання програми перепису; уточнення переліку і меж міських поселень, упорядкування в них назв вулиць, нумерації домоволодінь, складання картографічного матеріалу; упорядкування списків домоволодінь та сільських населених пунктів; складання планів проведення перепису; підбір та підготовка кадрів для перепису; підготовка документації; масово-роз'яснювальна робота тощо¹³.

Оскільки від ґрунтовної організації, своєчасного і якісного виконання робіт залежить достовірність отриманих даних, проведенню підготовчих робіт завжди приділялося багато уваги. В складанні й обговоренні програми перепису брали участь не лише планові і статистичні органи, а й представники інших наукових установ, зацікавлених міністерств та відомств¹⁴. Пропозиції щодо організації та проведення переписів широко висвітлювалися в пресі¹⁵.

У період підготовки і здійснення переписної роботи в країні статистичними органами проводились масово-роз'яснювальні заходи, від яких багато в чому залежала успішна реалізація запланованого. До агітаційно-роз'яснювальної роботи також широко залучались партійні, профспілкові, комсомольські та інші суспільні організації. Інформація про порядок і строки проведення перепису систематично висвітлювалась засобами масової комунікації. Центральна кіностудія документальних фільмів випустила декілька короткометражних фільмів, присвячених проведенню всесоюзних переписів населення («Сколько нас», «Большой счет страны» та ін.), також виходили документальні фільми національними мовами. Напередодні переписів було опубліковано десятки тисяч статей, організовано близько тисячі телевізійних передач та десятки тисяч передач по радіомовленню. Основним посібником для лекторів, а також для широкого кола читачів була брошура «Всесоюзная перепись населения - всенародное дело», підготовлена ЦСУ СРСР (у 1970 році її тираж досягнув 1,2 млн. екземплярів). Крім брошури ЦСУ, видавались брошури, тексти, довідкові матеріали місцевих статистичних управлінь. Невід'ємною частиною масово-роз'яснювальної роботи була наочна агітація. Для її проведення органи статистики видавали великим тиражем яскраво оформлені плакати, заклики, листівки тощо. Інформація про перепис населення містилась на календарях, конвертах, сірникових етикетках. Плакати та заклики друкувалися мільйонними тиражами¹⁶.

Кожного переписного року у проведенні масово-роз'яснювальної роботи брали участь більше одного мільйона лекторів, агітаторів, пропагандистів тощо. Повсюдне проведення лекцій, доповідей та бесід сприяло глибшому розумінню важливості обстеження, що проводиться, дозволяло докладніше з'ясувати питання, що цікавили населення. Доповідачі інформували про конфіденційність отриманих даних, що повинно було б заохотити громадян до відвертих відповідей. До речі, в нашій країні відповіді на

питання переписного листа давалися респондентами цілком добровільно, принаймні протягом досліджуваного періоду, натомість в деяких західних країнах «у випадку відмови від його (бланка перепису) заповнення або надання брехливих свідчень» респондент міг бути оштрафованим¹⁷. Таким чином, на підготовку і проведення переписів населення витрачалось багато зусиль та коштів¹⁸, але виправданість цих витрат є очевидною, тому що саме громадянська відповідальність та свідомість багато в чому визначають успіх переписів.

Для перевірки прийнятності методів, інструментарію та інших методично-організаційних питань проводилися пробні переписи населення. Перший такий перепис в СРСР був здійснений в 1932 р., наступні - в 1957, 1967, 1976 рр. та ін. Пробні переписи населення в СРСР охоплювали декілька регіонів країни (зазвичай дев'ять регіонів з кількістю населення близько 800 тис. осіб), які різнилися за природно-географічними, економічними, національними умовами і розселенням населення. В незалежній Україні пробним переписом населення 1997 р. було охоплено майже 100 тис. чоловік Мар'їнського району Донецької області. Відповідність практично всім вимогам, які висуваються під час відбору території спостереження, зробили цей регіон традиційним місцем проведення пробних переписів ще за радянських часів. Перевірочні дослідження є важливим заходом, котрий дозволяє уточнити інструментарій перепису і при необхідності внести до нього певні поправки, які повинні сприяти отриманню якіснішої та надійнішої інформації.

Правильність обліку багато в чому залежить і від рівня підготовки та сумлінності робітників перепису, тому при доборі переписного персоналу перевага віддавалась особам з вищою (або незакінченою вищою) освітою, які мали досвід масово-політичної роботи серед населення, партійним, профспілковим та комсомольським активістам тощо¹⁹. Загальна кількість переписних робітників в різні роки становила від 600 до 800 тис. осіб (без врахування резерву). Працівники, залучені до проведення перепису, могли приступати до роботи тільки після відповідного навчання і перевірки знань.

Проведенню перепису передував попередній обхід обліковцями кожного приміщення, що входило до складу їх ділянок. Метою обходу було ознайомлення населення з інформацією про майбутній перепис, його цілі та завдання, уточнення схематичних планів та меж своєї ділянки тощо. І тільки після кропіткої підготовчої роботи приступили до етапу безпосереднього проведення перепису. Традиційно в нашій країні він розпочинався о восьмій годині ранку і тривав вісім днів, упродовж яких обліковці заповнювали переписні листи згідно зі станом на критичну дату, враховуючи наявне і постійне населення країни. Після перепису населення, інструктори-контролери проводили контрольний обхід, завданням якого була перевірка повноти обліку населення та правильності зроблених записів. Для того, щоб запобігти пропускам та подвійному обліку, персонал складав контрольні бланки та видавав довідки про проходження перепису. Із завершенням контрольних обходів проведення перепису населення вважається закінченим.

Здійснення переписної роботи в потягах, на судах, вокзалах тощо мало свої суттєві особливості. У важкодоступних регіонах перепис проводився навіть з деяким відступом від загальних правил, але у цілому це не мало істотного впливу на результати обстежень.

Важливою вимогою, що передумовлює об'єктивність підсумкових даних, є виважений зміст програми перепису населення, яка являє собою «перелік характеристик людей, сімей (домогосподарств) або відомостей про них, котрі збираються під час перепису (обстеження) населення»²⁰. Питання, що включались до програми радянських (українського) переписів населення, найчастіше складались із наступних груп. По-перше, це адресні питання (прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, що переписується). По-друге, основні питання програми, до яких належать питання про категорію населення, загальнодемографічні (стать, вік, сімейний стан), питання про національно-лінгвістичну приналежність, рівень освіти та навчання, питання, які характеризують соціально-економічний стан населення. Починаючи з 1970 р. до складу програм переписів були введені питання про міграцію населення, а з 1979 р. - питання, які з'ясовують шлюбність та тенденції фертильності жінок. По-третє, питання, які пов'язують перепис населення з супутніми обстеженнями (в 1989 та 2001 рр. - житлові обстеження).

Зміст програми перепису населення може змінюватися залежно від актуальності

тих або інших питань на момент проведення перепису в країні, тому між структурами їх програм існує багато розбіжностей. Крім вже зазначених, у переписний лист можуть входити питання про фізичні недоліки людей (такий облік планували провести в 1970 р.), дані про віросповідання (входили до програми перепису 1937 р.) та багато інших. Кількість питань, які можна поставити при обстеженні населення, безліч, але з метою полегшення проведення перепису та розробки його матеріалів в програмі знаходять відображення лише найголовніші та найсуттєвіші.

Серед переписів, що досліджуються в даній статті, найменшою кількістю питань відрізняється програма перепису 1959 р. Під час обговорення вчені неодноразово пропонували її розширити, зокрема, провести вибіркове дослідження фертильності жінок. Ці пропозиції широко розглядалися у пресі, на нарадах статистиків, але в 1957 р. було вирішено їх відхилити. Офіційною причиною відмови вважалась відсутність досвідчених кадрів, а тому головну увагу було вирішено зосередити не на ускладненні програми перепису, а на його чіткій організації²¹.

В опитувальному листі зрештою передбачалося з'ясування п'ятнадцяти ознак: відношення до голови родини; час відсутності (для тимчасово відсутніх); місце постійного проживання та час відсутності в ньому (для тимчасово проживаючих); стать; вік; шлюбний стан; національність; рідна мова; громадянство; рівень освіти; назва навчального закладу (для учнів); місце роботи; заняття; джерело засобів існування (для тих, хто не має заняття) та суспільна група. Незважаючи на незначну кількість питань, переписний лист в 1959 р. містив ряд недоліків. Наприклад, збір у відповідях викликало питання про освіту, яке містило підпункт «зовсім неписьменний». Багато з людей, які вміли читати, помилково відносили себе до категорії неграмотних, тому що на загальному фоні вважали себе неписьменними. У питанні про шлюбний стан не враховувалися категорії розлучених та вдових.

При підготовці до перепису населення 1970 р. вчені намагалися врахувати попередній досвід. На сторінках «Вісника статистики» розгорнулася гостра дискусія з приводу складання програми. Так, начальник управління з проведення переписів П.Г. Под'ячих запропонував виключити з програми перепису питання про громадянство, місце навчання та рідну мову²². Інші статистики закликали до обов'язкового включення до програми питань, які допомогли б характеризувати міграцію населення²³. Пробний перепис, який проводився в 1966 р., у цілому базувався на програмі 1959 р., але додатково містив ряд питань щодо вивчення фертильності жінок, міграції та житлових умов населення. Програма пробного перепису складалась з 23 питань. При цьому, враховуючи зростання грамотності населення, при його проведенні, разом з традиційним методом опитування, вперше було застосовано метод самообчислення. Однак остаточний варіант перепису зазнав значних змін. Передусім вирішили відмовитись від нового методу, тому що респонденти виявились не здатними до правильного самостійного заповнення документації. Саму ж програму перепису скоротили до 18 питань. У ході обговорення було вирішено відмовитись від цілого ряду питань, які, на думку вчених, могли спровокувати неправдиві відповіді або призвести до ускладнення розробки даних. До програми перепису 1970 р. не увійшли заплановані два питання, за допомогою яких планувалось вивчити тенденції фертильності, та шість питань, що стосувались житлових умов населення країни. Крім того, змінилось формулювання питання про шлюбний стан (повернулися до пропозиції, прийнятої при проведенні перепису 1959 р.) та відмовились від спроб врахувати знання третьої мови, якою опитуваний вільно володіє.

Деякі здійснені зміни збіднили програму перепису, але мали місце й позитивні зрушення. Найважливішим було те, що нарешті до програми увійшли питання, які давали можливість вивчити міграційний рух населення (питання №№ 16-18 переписного листа). Статистики також вдосконалили формулювання питання про вік, запропонували фіксувати не лише кількість років, що виповнилися, а й дату народження. Такий запис давав змогу отримати меншу вікову акумуляцію, особливо на роках, що закінчувались на «0» або «5». Переписом 1970 р. почала враховуватись не лише рідна мова респондента, а й друга мова, якою він вільно володіє. Незначні зміни торкнулись питання про джерело засобів існування. Вперше в 1969 р. було поставлене питання про характер і тривалість праці.

Програма наступного перепису 1979 р. у цілому була аналогічною програмі 1970 р., хоча й містила деякі зміни. Загальна кількість питань у переписному листі була зменшена

до 16 пунктів. Без змін залишились питання про відношення до голови сім'ї; стать; вік; національність; рідну мову; освіту; тип навчального закладу; джерело засобів існування; місце роботи; заняття за місцем роботи та тривалість проживання в даному населеному пункті. Питання про місце постійного проживання і час відсутності в ньому (для тимчасово проживаючих) та причину і час відсутності (для тимчасово відсутніх) на відміну від попередніх переписів подавались у скороченій редакції. Відтепер переписом фіксувався лише сам факт тимчасової відсутності або тимчасового проживання, не заглиблюючись у причини ситуації, що склалася. У питанні про суспільну групу скоротилась кількість підказів за рахунок віднесення робітників та службовців, які є членами колгоспів, до відповідних категорій робітників та службовців. Навпаки, питання про шлюбний стан вирішили сформулювати в розгорнутій формі, враховуючи вдових, розлучених та осіб, що ніколи не перебували у шлюбі.

При проведенні перепису 1979 р. вперше почали враховувати кількість народжених жінкою дітей. Організатори попереднього перепису вважали, що таке питання може викликати у жінок «тяжкі переживання», а в ряді випадків «невдоволення чоловіків опитуваних жінок, що вважають ці питання ... інтимними»²⁴. На жаль, включення до програми такого важливого питання відбулося водночас із скороченням кількості питань про міграційний рух населення. У перепис 1979 р. не увійшли питання про попереднє місце проживання (для проживаючих у місці постійного проживання менше двох років) та питання про причину зміни місця проживання. Звичайно, програма перепису не повинна залишатися незмінною протягом тривалого часу, але постійна зміна питань, навіть їх невеликої кількості, ускладнює зіставлення отриманих результатів.

Безумовно, вчені намагалися дотримуватись тотожності програм. Однак реалії суспільного розвитку вносили свої корективи в структурну побудову програми нових переписів. У той же час організаторам переписів вдалося зберегти загально визнані основи переписної програми, що дозволяє здійснювати ретроспективний статистичний аналіз. Програма перепису населення 1989 р. зберегла всі питання попереднього перепису майже в незмінному вигляді, хоча в цілому її обсяг був суттєво збільшений (до 25 питань). Уточненню підлягали лише декілька питань. По-перше, почали з'ясувати не відношення до глави сім'ї, а відношення до члена сім'ї, який записаний першим. Таке формулювання, на думку спеціалістів, більше відповідало сучасному статусу членів сім'ї та збігалось з рекомендаціями міжнародних організацій. По-друге, до питання про освіту знову включили підказ «неписьменний». По-третє, у зв'язку з економічними змінами в країні дещо перефразували підкази до питання про джерело засобів існування. По-четверте, разом з кількістю народжених жінкою дітей почали враховувати кількість дітей, що вижили. Важливими доповненнями були відомості про житлові умови населення (питання № 19-25) та відомості про місце народження (питання № 6). Значущість цих питань неодноразово обговорювалась при підготовці попередніх програм переписів, але раніше ці пропозиції з різних причин не приймалися. Крім того, вперше до програми перепису було включене питання про професійно-технічну підготовку (для осіб віком 15 років і старших).

Програма Всеукраїнського перепису населення 2001 р. відрізнялась від попередніх програм, що було пов'язано зі значними змінами соціально-економічної ситуації в країні. Статистики намагалися забезпечити зіставлення нових даних з даними минулих переписів населення, але все-таки більшість питань зазнала значних редакційних змін, серед них питання щодо громадянства респондентів (питання № 8), освіти (питання № 10 та № 12), джерел засобів існування (питання № 13), місця проживання (питання № 18) тощо. Крім того, була збільшена кількість підказів у питаннях про мову (питання № 7) та сімейний стан (питання № 9) респондентів.

Принципово новими змінами в програмі перепису населення 2001 р. стало записування опитуваних по домогосподарствах (хоча і з виділенням сімей), а не по сім'ях, як раніше, та поява питання про становище в занятті, що більше відповідало міжнародним вимогам. Соціальний статус респондента стали з'ясувати в делікатнішій формі, за сукупністю відповідей на питання про заняття на основній роботі та становище в ньому. За радянських часів питання про становище в занятті було включене лише до програм переписів 1920 та 1926 рр., хоча пізніше воно неодноразово рекомендувалося комісією ООН по народонаселенню²⁵. Натомість з програми Всеукраїнського перепису було виключено питання про приналежність до суспільної групи.

Запитання, що стосувались житлових умов населення, містилися на окремому переписному бланку. Більшість з них збереглася в редакції попереднього перепису, але з'явилися і нові запитання, наприклад, про власника приміщення, в якому мешкають члени домогосподарства.

Загалом склад показників, з якими можна провести ретроспективний аналіз, незначний. По-перше, це чисельність населення та його розміщення. По-друге, статеві-віковий склад та національно-лінгвістична приналежність. По-третє, шлюбний стан та рівень освіти (але з певними застереженнями). В цілому програма перепису 2001 р. відрізнялась більшою кількістю запитань, ніж попередні переписи. Нові соціально-демографічні та соціально-економічні умови, що склалися в країні, зумовили ретельне вивчення фертильності жінок, міграційного руху населення та його економічних ознак. Можна сказати, що перепис 2001 р. вплив у собі багато пропозицій та побажань, які висловлювались радянськими статистиками протягом 2-ї пол. ХХ ст. На жаль, в його програмних документах відсутні питання, які б адресувалися безробітним. Хоча при проведенні перепису 1926 р., коли перед країною гостро постала проблема зайнятості населення, з'ясовували не лише належність респондента до групи безробітних, а і його колишнє заняття та становище в ньому, тривалість відсутності роботи та ін²⁶. У програмі перепису 2001 р. цю прогалину частково компенсує питання про джерело засобів існування. Однак із зростанням кількості безробітних в перехідних умовах сучасного суспільного розвитку доречною вбачається необхідність введення в програмні документи прямих запитань про безробіття.

Безсумнівно, певні розбіжності програмного змісту обстежень не знецінюють значущості підсумкових переписних публікацій як унікальних джерел статистичних даних. Перелік позицій, які є цілком зіставимими, дозволяє здійснювати комплексну характеристику динаміки основних соціально-демографічних процесів, не підпорядкованих безпосередньо реформаторській діяльності урядів. Дослідникам необхідно чітко орієнтуватися у сутності потенційних інформаційних можливостей підсумків вітчизняних переписів населення.

Джерела та література:

- 1 Демографический энциклопедический словарь/ Гл. ред. Д.И. Валентей и др. - М., 1985. - С.314.
- 2 Див.: Библиография по проблемам народонаселения/ Под ред. Д.И.Валентей и Э.Ю.Бурнашева. - М., 1974. - 344 с.; Библиография по проблемам народонаселения (1972 - 1975) / Под ред. Д.И.Валентей и Э.Ю.Бурнашева. - М., 1977. - 232 с.; Основная литература по переписям населения. Библиографический указатель. - М., 1987. - 131 с. та ін.
- 3 Див.: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей/ Под ред. Г.М. Максимова. - М. 1976. - 286 с.; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей/ Под ред. А.А. Исупова и Н.З. Шварцера. - М., 1984. - 232 с. та ін.
- 4 Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. / Наук. ред.: акад. Кураса І. Ф., акад. Пирожкова С.І. - К., 2004. - 558 с.
- 5 Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: Навч. посібник. /За заг. ред. Н.О.Парфенцевої. - К., 2001.
- 6 Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії/ За наук. ред. проф. В. Стешенко. - К., 2001. - 560 с.
- 7 Статистика населения с основами демографии: Учебник./ Г.С. Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др. - М., 1990. - С. 22-23.
- 8 Овсиенко В. Об организации предстоящей переписи // Вестник статистики. - 1967. - № 2. - С. 26.
- 9 Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація... - С. 69; див. докладніше про рекомендації ООН: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп.20, Т. 2, Спр. 525. - Вопросник по переписи населения 1970 г., составленный статистической комиссией ООН в 1979 г. -32 л.; там же, Спр. 400. - Материалы Статистической комиссии ООН по вопросам Всесоюзной переписи населения 1970 г.:доклады, программы и др. за 1967 г. - Л. 1-35.
- 10 Андреев Е.М. , Дарский Л.Е. , Харьковская Т.Л. Демографическая история России: 1927-1957.- М., 1998.-187 с.
- 11 Див.: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей...- С. 49-50; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей... - С. 27-28.
- 12 Постанова Кабінету Міністрів України №1536 від 28 вересня 1998 р.
- 13 Див.: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 1, Спр. 1-2, 6, 13-16, 39-40, 46; там же, Т.2, Спр. 369-397, 400-406, 408-410 та ін.

14 Див. напр. : ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 1, Спр. 1. - Постановление Совета Министров УССР, приказы ЦСУ СССР и Статуправления УССР по подготовке и проведению Всесоюзной переписи населения 1959 г.(30 декабря 1956 - 31 декабря 1957 г. - 39л.; там же, Спр. 2. - Инструкция, указания ЦСУ СССР и инструментарий по проведению Всесоюзной переписи населения 1959 г. - 373л.; там же, Спр. 6. - Материалы Всесоюзного совещания статистиков, состоявшегося 4-8 июня 1957 г. в г. Москве. (Инструкция, постановления, бланки, проект программы переписи населения 1959 г. и др.) - 363л.; там же, Т. 2, Спр. 369. - Постановления Совета Министров СССР, УССР, приказы ЦСУ СССР, ЦСУ УССР (копии), постановления Коллегии ЦСУ УССР по вопросам подготовки и проведения Всесоюзной переписи населения 1970 г. 8 февраля - 29 декабря 1967 г. - 95 л. та ін.

15 Див. напр.: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 2, Спр. 406. - Статьи из республиканских областных и районных газет Украинской ССР за 1967 г. о подготовке к Всесоюзной переписи населения 1970 г.-120 л.; там же, Спр. 447. - Статьи из областных и городских газет Украинской ССР за 1968 г. о Всесоюзной переписи населения 1970 г. - 410 л. та ін.

16 Див. докл. про це: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей... - С.69-71; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей... - С.56.

17 Демографический энциклопедический словарь./ Гл. ред. Д.И. Валентей и др. - М.: Советская энциклопедия, 1985. - С. 559.

18 Див.: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 1, Спр. 47. - Сводные сметы расходов по проведению Всесоюзной переписи населения по областям Украинской ССР. - 170 л.; там же, Т. 2, спр. 526. - Сводная смета на операционные расходы ЦСУ УССР по проведению Всесоюзной переписи населения на 1970 г. - 168 л. та ін.

19 Див.: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 2, Спр. 572. - Сводные единовременные отчеты о составе работников отделов переписи населения ЦСУ УССР и облстатуправлений УССР по состоянию на 1 января 1970 г. - 53 л.; там же, Спр. 573. - Информации облстатуправлений УССР о подборе, утверждении и подготовке кадров для Всесоюзной переписи населения 1970 г. по областям Украинской ССР за 1970 г. 5 января 1970 г. - 5 марта 1970 г. - 161 л. та ін.

20 Демографический энциклопедический словарь... - С. 345.

21 Див.: Всесоюзное совещание статистиков 4-8 июня 1957 г. Доклады, выступления в прениях и решениях. - М., 1958. - С. 78-83.

22 Вестник статистики. - 1966.-№ 3, 6, 7, 8.

23 Волков А. Вопросы миграции в переписи населения// Вестник статистики. - 1967. - № 2. - С. 34-35.

24 Подъячих П.Г. Программа и основные вопросы методологии Всесоюзной переписи населения 1970 г.// Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей... - С. 27.

25 Рябушкин Т. Программа переписей населения в капиталистических странах// Вестник статистики. - 1956. - № 4. - С. 78.

26 Демографический энциклопедический словарь... - С. 558.

